

שם הסדרה כולה: הלכה ציונית

ידידיה צ' שטרן *

מאמר ראשון: אופק הלכתי חדש

הרלוונטיות הפלאית של ההלכה נסמכת על תפיסתה את עצמה כ"תורת חיים" המגיבה לחיים כפי שהם – על התמורות המאפיינות את הקיום האנושי – ונובעת מהם. מקום שבו נוצר פער בין החיים לבין הנורמה ידעו חכמי ההלכה בדורות קודמים לחדש את הנורמה בלי לשנות את רוח השיטה ואת המחויבות לערכיה. יודגש: אין מדובר ביוזמות אקראיות שנועדו לסתום פרצות בחומת ההלכה אלא בעמדה עקרונית ושיטתית המכירה בכך שטבעה היסודי של ההלכה, כרמוז גם בשמה, הוא ללכת ולא לעמוד במקום. כך הצליחה להיות מרכיב חיוני וראלי בחייהם של יהודים בכל מקום ובכל זמן.

דוגמה חשובה לאתגר זה הוא המעבר של העם היהודי בדור האחרון מחיי גלות קהילתיים לחיי עם-אומה ריבוניים. חזון קיבוץ הגלויות, "בשוב ה' את שבינו כאפיקים בנגב", הפך עובדה. ואולם, כיוון שההלכה גובשה ברובה בגלות, בהעדר ריבונות יהודית, קשה לאתר בה התייחסות ישירה לריבונות. ללא אקטיביזם הלכתי, התופעה המרעישה ביותר בחיי היהודים בדורות האחרונים – שובם אל ההיסטוריה – תישאר לא מוסדרת בידי ההלכה. יהיו מי שיאמרו שאין בכך כלום. הללו, או שאינם מעוניינים בריבונות (חלק מהחרדים) או שאינם מעוניינים בהלכה (חלק מהחילונים). אך מי שמעוניין הן במדינה הן בהלכה חייב לתור אחר תגובה הלכתית לשדרוג הקיום היהודי אל תוך מדינה. נפשו תבקש אופק הלכתי חדש, כך שמעל לארמון ההלכתי המפואר, שיסודותיו בסיני וגופו עוצב באמצעות שקלא וטריא של עשרות דורות של פוסקים יראי שמים שחיו בגלות, תוצב קומה נוספת, פרי עמלם הרוחני והאינטלקטואלי של פוסקי דור התקומה, שמעליה יתנוסס השלט "הלכה ציונית".

בסדרת המסות הנוכחית, שכותרתה "הלכה ציונית", אבקש להציב את החזון (מהי הלכה ציונית ולמה היא חשובה?), לבדוק את המציאות (האם קיימת הלכה ציונית במציאות חיינו?) ולשרטט קווי מתאר לשאלות-יסוד המונחות לפתחם של פוסקי הלכה ציוניים. מטרתי היא לקרוא לפעולה דתית של יצירה הלכתית אחראית שתסדיר את הלכות המדינה של דורנו.

***

1. הציפייה

מנהיגי הציונות קיוו שהקמת המדינה תביא להכרעה בשאלת הזהות הלאומית של היהודים. קיבוץ הפזורה אל טריטוריה אחת, והשותפות המעשית הנדרשת מיהודים למימוש חלום הריבונות, אמורים היו לגרום לגיבושה של זהות לאומית משותפת ליהודים במדינת ישראל.

בפועל, קרה ההפך: דווקא המעבר מחיי קהילות לחיי אומה עורר את ההכרח להכריע בשאלות חשובות שבנוגע אליהן אין הסכמה בין יהודים. המחלוקות הרעיוניות, שבחיי הגולה היו היפותטיות עקב העדר שליטה בטריטוריה, דורשות עתה הכרעה מעשית. בעלי המחלוקת הזהותית מורידים ידיים כאן ועכשיו מתוך רצון לעגן את העדפותיהם במרחב הציבורי של מדינת הלאום.

בשורש המחלוקת עומדת שאלת תפקידן ותכליתן של הציונות ושל המדינה:

לפי העמדה החרדית הקלאסית, תכלית המדינה היא שימור הקיום היהודי הקודם, הגלותי, בארץ ישראל. המדינה כשלעצמה חסרת ערך, למעט העזרה שעליה להושיט לקימומו מחדש של העבר היהודי המפואר. כיוון שכך, החרדים אינם שותפים לחזון התקומה הציוני ואינם מייחסים למדינה עצמה חשיבות מנקודת ראות יהודית.

מנגד, הציונות שהנהיג בן-גוריון, שאפה לעצב זהות יהודית חדשה שאופייה ממלכתי, שהשקפתה חילונית ושהאוריינטציה שלה מודרנית ועתידנית. היא בקשה למרוד בעבר, להתנתק ממה שנראה כניוון גלותי, ולכן הפנתה גב לעולם היצירה היהודי שנכתב בגלות, ובראש ובראשונה להלכה.

בתווך, בין החרדים לחילונים, ניצבת קבוצה שלישית: הציונות הדתית. בל נטעה: עמדת התווך איננה עמדה של פשרה – קצת מזה וקצת מזה. ההפך הוא הנכון: מדובר בעמדה אחרת, שונה משתי האחרות, המציעה השקפת עולם עצמאית בדבר משמעות הקיום היהודי בדורנו. הנמכת הקומה של הציונות הדתית כלפי הציונות החילונית, שאולי הייתה בדור הקודם, נזנחה זה כבר. גם את העמדה החרדית היא דוחה בשתי ידיים, באשר זו מחמיצה את גודל השעה שמציעה לנו הריבונות היהודית.

לייחודיותה ולבולטותה של התזה הציונית-דתית יש ביטוי תאולוגי, אידאולוגי והשקפתי רב-עוצמה. כתוצאה מכך מצליחה הציונות הדתית להניע את עולם המעשה הישראלי באמצעות התארגנויות פוליטיות, חברתיות, התיישבותיות וכלכליות. ממסדים שונים מקדמים את המחשבה ואת המעשה הציוני-דתי – החל בארגוני רבנים וישיבות, עבור דרך תנועות נוער וארגוני נשים, תנועות התיישבות ועזרה הדדית, וכלה בזרם חינוכי המוכר בידי המדינה. אין ספק שהשפעתה של הציונות הדתית על החברה הישראלית עולה בהרבה על חלקה היחסי באוכלוסייה.

אולם האם יש לציונות הדתית עמדה ייחודית בנושאים הלכתיים הקשורה להשקפת עולמה הציונית? אפשר היה לצפות שהאקטיביזם הלאומי המייחד את הציונים-דתיים מהחרדים והאקטיביזם הדתי המייחד אותם מהחילונים ישמשו מצע פורה ליצירה הלכתית ייחודית שתביא לידי ביטוי את עולם האמונות והדעות הציוני-דתי.

הלכה ציונית-דתית ייחודית, יכול שתיגע במגוון נושאים. ואכן, מאחר שהציונות הדתית עסוקה בהתיישבות ובחקלאות, היא פיתחה את "תורת ארץ ישראל", המתייחסת לא רק לעניינים שבהשקפה אלא גם לנורמות כגון מצוות התלויות בארץ ומצוות יישוב הארץ. כמו כן, מאחר

שציונים-דתיים מעורבים במדע ובמודרנה ומאחר ונשים ציוניות-דתיות משולבות בכל היבטי החיים, אין תימה שנוצרה פסיקה ייחודית, ציונית דתית, הן בסוגיות הכרוכות במפגש בין תורה למודרנה, והן בסוגיות הנוגעות למעמד האישה. אולם סוגיות אלו, החשובות כשלעצמן, אינן קשורות להקמת מדינת היהודים. אם ייחודה המרכזי של הציונות הדתית (להבדיל, למשל, מהאורתודוקסיה המודרנית) הוא ביחסה אל תכלית המפעל הציוני – המדינה – סביר היה להניח שהיא תפתח שיח הלכתי שיסדיר את מערכות החיים הקשורות לקיום הריבוני היהודי.

באחת: אם ההלכה היא המרכיב המכונן של החיים הדתיים של הציונות הדתית ואם המדינה היא המרכיב המכונן של החיים הציוניים של הציונות הדתית, אפשר היה לצפות לכך שהמפגש בין השתיים – הלכה ומדינה – יהיה צומת תוסס של מחשבה ויצירה ציונית-דתית שתוצאתן משנה מפותחת של "הלכות מדינה". משנה זו אמורה להתגבש כדי חלק נוסף לשולחן ערוך המתווה את אורח החיים ההלכתי בדורנו.

2. החזון

הציפייה והמחויבות לפיתוחה של הלכה ציונית עמדו בלב החזון של רבני הציונות הדתית לקראת הקמת המדינה ובשנים הראשונות לעצמאות. כך למשל, בשנת תש"ט, קבע הרב שאול ישראלי:

"שומה עלינו לשבר לאזננו את גודל השעה שאנו חיים בה. שהנה הגיעה ומתממשת תקות הדורות לגאולה; שאכן זכינו לפרוק עול זרים מעל צוארנו; ששוב אין אנו משועבדים לפירורי שולחנם של שליטים זרים; שכל מוסדות השלטון שלנו הם, השרים והסגנים, הקצינים והסרנים – מקרב אחינו הם; שהנה הולכת ומסתיימת לעינינו התקופה האפילה והארוכה של הסתר פנים ומתחילה תקופת הוד וזוהר של מלכות, מלכות ישראל!

ורק במדה שנדע לסגל לעצמנו הרגשה זו, נדע גם את החובות ששעה גדולה זו מטילה עלינו, על כל אחד באשר הוא. ועל תלמידי החכמים היושבים על מדין והלנים באהלה של תורה – את החובה הנמרצת, להיפנות לבירור הלכות מדינה הצריכות לשמש בסיס לתחוקת המדינה וסדרי החברה הישראלית." [הודפס מחדש בתוך **בצומת התורה והמדינה**, כרך א (תשנ"א) עמ' יג-יד]

ובהמשך:

"התורה והמדינה צמודים הם בידינו. אנו רואים לא רק כאפשרי אלא גם כהכרחי את שילובם זה בזה, ולא רק כהלכתא למשיחא, אלא כתוכנית פעולה בשבילנו, בשביל תקופתנו."

רוח גדולה מנשבת מדברים אלו. חלום דורות התגשם, ועל הרבנים מוטלת החובה לעצב את החיים הדתיים בדרך שתבטא את המעבר המכריע בתולדות העם – מגלות לריבונות. הרב ישראלי היה רגיש לא רק לצורך בתגובה הלכתית אלא גם לקושי הגדול בעיצובה:

"צורות החיים שבימינו כל כך רחוקות מאותן שהיו בזמן התלמודים, שלא נוכל להוציא מהן דרך התנהגות בחיי המעשה, אלא אם כן נברר תחילה את יסודי ההלכה ונרד לעומק כוונתה". [שם]

הוא גם יצא נגד "תלמידי החכמים החוששים לבירור פומבי של ההלכות האקטואליות" ונגד יראת ההוראה והזהירות היתרה הגורמות לכך "שמרוב חששות מחליטים להתעלם מהבעיות בכללן". לדידו, משמעות המאמר "יפתח בדורו כשמואל בדורו" היא "שאסור להתחמק מאותן חובות שהשעה מטילה".

בעמדנו על כתפי הרב ישראלי ורבים אחרים, ובהם הרבנים הראשיים יצחק הרצוג ושלמה גורן, ומפרספקטיבה של 68 שנות עצמאות ישראלית, ראוי להדגיש את חשיבות חזונו מארבע נקודות מבט מצטברות: מדינת ישראל, הציונות הדתית, האדם הציוני-דתי וההלכה עצמה.

3. הלכה ציונית והמדינה

האם הדת מייחסת חשיבות למדינה? ההשקפה הציונית-דתית משיבה בחיוב נלהב. אולם התשובה העקרונית אינה מספקת, שהרי הגורם המרכזי בחיים הדתיים ביהדות הוא המעשה. אין די בתפילה לשלום המדינה או בפיתוח מסכת רעיונית "ממלכתית". הכרה דתית ממשית במדינה חייבת לקבל ביטוי קונקרטי בעיצוב עמדה הלכתית כלפיה. כך למשל, על פוסקי ההלכה לקבוע עמדה לגבי משמעותם ההלכתית של המשטר הדמוקרטי הנוהג ושל דרכי קבלת החלטות במסגרתו ולגבי המעמד ההלכתי של כל אחת משלוש רשויות המדינה ושל תוצרי פעולתם (חוקים, פסיקה שיפוטית, פקודות בצבא וכו') בכל תחום ותחום. ככל שהפסיקה הציונית-דתית מגמגמת בתשובותיה, או גרוע מכך - מחרה-מחזיקה אחרי ההשקפה החרדית, נוצר פער קשה לגישור בין החיים ההלכתיים לבין החיים הציבוריים במדינה. מקום שמתעוררת שאלה מעשית באשר למשמעות ההלכתית של היבט כלשהו בתפקוד המדינה עלול הציוני-דתי להיוותר ללא מענה מספק. תחת שייווצר מיזוג אופקים חווייתיים בין העולם הדתי על פניו ההלכתיים לבין העולם המדיני-ציבורי, יתקיימו אופקי ההלכה והמדינה ביקומים מקבילים, שאינם נפגשים.

חשוב להדגיש היטב: אינני מציע לפתח הלכה ציונית כדי להפכה לדין המדינה. חקיקה דתית, ככלל, איננה מעשה רצוי, לא מבחינה דתית (חילון ההלכה) ולא מבחינה דמוקרטית (כפייה דתית). חסרונותיה הוכחו זה מכבר. אולם הלכה ציונית אמורה להעניק פשר דתי למדינה ובכך להעצים את משמעותה היהודית בעבור דתיים (בצורה ישירה) ובעבור חילונים (בצורה עקיפה) כאחד. פסיביות הלכתית בנוגע למדינה, הנוקטת מדיניות "שב ואל תעשה", מרדדת את אופייה היהודי.

4. הלכה ציונית והציונות הדתית

בעבר, הציונות הדתית תפקדה כשותפה נאמנה של הציונות הפוליטית החילונית, אבל מעמדה היה משני בלבד. כך, התפקידים שמילאו נציגי המפד"ל בממשלות שנבנו על בסיס ה"ברית ההיסטורית" עם מפא"י היו זוטרים יחסית. זה היה גם מעמדם של אנשי הציונות הדתית ביתר מעגלי החיים הציבוריים בישראל. אולם לאחר מלחמת ששת הימים חלה התעוררות לאומית ודתית ששינתה את פני המגזר ואת מעמדו בחברה. בדור האחרון, הציונות הדתית היא השאור המתסיס של שוק הרעיונות הישראלי, והיא מעורבת בכל שאלה לאומית גדולה שעל הפרק.

כיום מתרוצצים בקרב הציונות הדתית שלושה מחנות הנאבקים על הנהגתה: האחד דוגל בהתבדלות עקב אכזבה מפועלה של הציונות החילונית הן במישור הרעיוני (ליברליזם ומתירנות) הן במישור המדיני (וויתור על שטחים ששיאו בהתנתקות). המחנה השני חותר להנהגת המדינה כולה על פי המשנה הציונית-דתית. לדידו הגיעה העת שמוקדי ההכרעה בישראל יאושו באנשים בעלי השקפת עולם ציונית דתית, כך שהמסע הישראלי כולו יממש את ייעודו הראוי. המחנה השלישי הולך בדרך אמצע: הוא מעוניין לשמר את הייחוד המגזרי תוך חתירה להשתלבות בחברה ובמדינה כשווה בין שווים. אין הוא מאוכזב ומתבדל וגם אינו טווה תכניות השתלטות. הוא רואה עצמו כחלק מהרקמה הישראלית כולה.

על החברים בכל אחד מהמחנות להתגייס לעיסוק רציני בהלכה ציונית. על פניו, כאנשים דתיים, יחסם למדינה אמור לנבוע מעמדה דתית הנגזרת מעמדה הלכתית. המתבדלים אינם יכולים להרשות לעצמם להפנות גב למדינה אלא אם כן אכזבתם ממנה מקבלת גושפנקה הלכתית. גם שואפי ההנהגה חייבים לתת את הדעת על התוכן שיש ליצוק למדינה אם יצליחו לממש את רצונם. דעת למבין: אם אדם פרטי חייב לנהל את חייו על פי ההלכה, ראש ממשלה – שהחלטותיו קריטיות לכל האזרחים – על אחת כמה וכמה. אולם בהיעדר הלכה ציונית, מה ינחה את המנהיג הציוני-דתי לכשיאחז בהגה הלאומי? גם חפצי ההשתלבות אמורים לתמוך יתדותיהם בעמדה הלכתית שתצדיק השתלבות במדינה המונהגת בידי חילונים על פי ערכים שאינם בהכרח תואמים את השקפת העולם הדתית.

כל אחת מהתזות - התבדלות, הנהגה או השתלבות - מתקיימת על חולות נודדים בהעדר שיח הלכתי רציני באשר למדינה שכלפיה מופנות התזות הללו. הימנעות מבירור הלכתי מותירה את הציוני-דתי חשוף למאבק רעיוני בין השקפות שונות ששורשיהן תלויים באוויר, מנותקים מהקרקע ההלכתית המוצקה.

5. הלכה ציונית והאדם הציוני-דתי

רוב הציונים-דתיים מנהלים את חייהם תוך חוויית שניות תרבותית. הם עצם מעצמותיה של התרבות היהודית-מסורתית ובו בזמן גם מתנהלים כבני בית בתוך התרבות הליברלית-מערבית. מבט מהיר בתכניו של "מקור ראשון" מהווה הוכחה ניצחת לכך.

יתר על כן, הציוני הדתי מנהל את חייו גם תוך חוויה של שניות נורמטיבית. תודעתו הפנימית היא של כפל כפיפויות: לריבון המדינתי ולריבוןו של עולם. הוא שומר מצוות מכוח אחריותו הדתית ונוצר חוק מכוח אחריותו האזרחית. הכפיפות הכפולה עלולה להפוך מקור למצוקה ממשית, שכן כל אחת משתי שיטות המשפט – ההלכה והמשפט הישראלי – טוענת לכוליות ולבלעדיות בהסדרת חייו. הציוני הדתי – המחויב לשתייהן – חווה "משיכת חבל" רגשית בין שני מקורות הסמכות שהוא מקבל על עצמו באהבה.

הלכה ציונית אמורה לספק מענה לקושי הפילוסופי-קיומי והראלי-תפקודי של חיים בשניות נורמטיבית. אחד מאתגרי ההלכה הציונית הוא לשקלל אל תוך ההכרעה ההלכתית את העובדה שאנו חיים בתוך מסגרת ממלכתית יהודית שיש לה מוסדות חקיקה ושפיטה שהאתוס שלהם, מקור הסמכות שלהם והנורמה הנוהגת בהם אינם מעוגנים בדת. נדרשת תגובה הלכתית שתמודד עם מציאות זו מתוך קשב ורגישות לטובת הכלל היהודי, ואגב כך תיתן מענה למצוקה הלא-פשוטה של האדם הציוני-דתי.

6. הלכה ציונית וההלכה עצמה

התקווה שהמדינה תתנהל על פי התורה היא משאלת לב בסיסית של הציבור הציוני-דתי. אולם לו הייתה נוצרת הזדמנות פוליטית למימוש המשאלה (נניח, משום שרוב האזרחים היו מעוניינים בכך ובהיעדר ביקורת שיפוטית), האם אפשר היה לממשה?

עיון בארבעת חלקי השולחן הערוך מגלה ששאלות מרכזיות הנוגעות לקיום הלאומי – אלו המקוטלגות כיום כ"משפט ציבורי" – כמעט אינן מטופלות על ידי ההלכה. מדוע? פרופ' ישעיהו ליבוביץ סבר שמדובר בתפיסה הלכתית עקרונית:

"העדר הפונקציה הממלכתית הריאלית לעם ישראל היה התנאי והנחת היסוד לעיצובה של ההלכה בצורת הגיבוש שהגיע לידינו. כל החוקה התורנית העוסקת במדינה ובחברה, באירגון ובסידורן ובסיפוק צרכיהן, לא נועדה מעולם למימוש במציאות ההיסטורית, אלא היתה ציור אידיאלי לימות המשיח, ציור שאי התגשמותו בהווה הריאלי היא אימננטית לו." [יהדות, עם יהודי ומדינת ישראל (תשל"ו) 196].

לדידו, ההלכה אינה מעוניינת לעסוק בשאלות ממלכתיות. גופי ההלכות המעטים העוסקים בכך – כגון דיני מלחמה או מלוכה – לא נועדו ליישום בזמן הזה אלא רק "לימות המשיח".

אחרים סוברים שהשתיקה ההלכתית נובעת מהעובדה שההלכה עוצבה בטרטוריה על-משטרית בתנאי גלות. ספרות השאלות והתשובות, שהיא הבסיס המרכזי לפיתוחה של ההלכה ולהתאמתה למציאות, אינה כוללת שאלות הרלוונטיות לחיים ריבוניים משום שצורת חיים כזאת לא הייתה זמינה ליהודים.

בכך נמנעה מההלכה ההזדמנות לפרוס את כנפיה ולהציע את דרך החיים הראויה בעבור ריבונות יהודית. יש להלכה הצעות בנוגע למידה הטובה הראויה לחייו של אדם ביחסיו עם אחר, עם הקהילה, עם עצמו ועם אלוהיו, אבל אין לה הצעה באשר למידה הטובה הראויה לחייה של מדינה יהודית. במרכזה של ההלכה הקלאסית, יצירת הגלות, מתקיימת לקונה הלכתית עצומת ממדים, בבחינת חור שחור בתוככי שיטת המשפט הדתית. הלכה ציונית אמורה למלא בתכנים את הלקונה הקיימת, בעבור ההלכה עצמה. בנקודה זו מתעורר החשש שיצירתן של "הלכות מדינה" תתורגם ללחץ פוליטי לחקיקה דתית, שכאמור לעיל – אני מתנגד לה. אחזור לעניין זה בהמשך.

7. הבו לנו הלכה ציונית

מצינו למדים, שפיתוחה של הלכה ציונית הוא עניין רב-חשיבות בכמה מישורים מצטברים: ראשית, בעבור המדינה – הלכה ציונית תעשיר ותעמיק את אופייה היהודי של המדינה; שנית, בעבור הציונות הדתית – הלכה ציונית תתרום לבירור יחסה הרעיוני כלפי המדינה ולעיגונו בעולם הנורמות הדתי; שלישית, בעבור האדם הציוני-דתי – הלכה ציונית עשויה לתת מענה למצוקת הקיום האישית שלו נוכח השניות הנורמטיבית; רביעית, בעבור ההלכה עצמה – פיתוחה של הלכה ציונית תאפשר לשיטת המשפט היהודית להציע את עמדתה בנוגע לסוגיות שעל סדר היום הלאומי של מדינת היהודים.

משהוברר הצורך בפיתוחה של הלכה ציונית יש לבדוק אם הוא מקבל מענה במציאות. בכך תעסוק המסה הבאה.

- ידידיה צ' שטרן הוא סגן נשיא למחקר במכון הישראלי לדמוקרטיה ופרופ' למשפטים באוניברסיטת בר-אילן.